

Наталя Степанова

ПОЛІТИЧНА КОНФЛІКТНІСТЬ І КРИЗОВІСТЬ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Глибокі та кардинальні трансформації у будь-якому суспільстві закономірно підвищують рівень його конфліктності. Однак перехід від авторитарних / тоталітарних режимів до демократії в цьому сенсі мають свою специфіку. У статті пропонується певна стратегія порівняльного аналізу і прогнозу політичної конфліктності у суспільствах перехідного типу, в тому числі конфліктного процесу в сучасній Україні.

Deep and fundamental transformations in every society naturally raise its conflict level. However transitions from authoritarian/totalitarian regimes to democracy have their specific character in this sense. A certain strategy of comparative analysis and prognosis of political conflicts in transitional societies including conflict process in contemporary Ukraine have been proposed in the article.

Конфлікт як один із специфічних засобів взаємодії індивідів, соціальних груп та організацій виявляє себе на усіх етапах історичного розвитку, в кожній сфері суспільних відносин, у будь-якій суспільно-політичній системі. За своїми причинами, умовами, характером розвитку кожний конфлікт є неповторним і майже унікальним. Разом з тим погляд на конфліктність у макросоціальних і політичних процесах у світлі системно-функціональної методології дозволяє виокремити певні риси конфліктності, притаманні політичній системі того чи іншого типу.

Зазвичай суспільно-політичні системи поділяють на закриті й відкриті, моністичні й плюралістичні, або тоталітарні, авторитарні й ліберально-демократичні. Безумовно, слід враховувати, що процеси визрівання й розгортання політичних конфліктів і криз в окремих країнах детерміновані їхнім історичним минулим, специфікою соціокультурних умов, структурними особливостями соціальної організації, наявним балансом політичних сил тощо. Відтак різноманітність прояву конфліктів, так само, як і засобів їх політичного регулювання, спостерігаємо майже в тих країнах, що належать до

одного умовного типу (наприклад, у США і Франції). Тому порівняння характеру конфліктності у відповідних політичних системах можливо лише в загальному вигляді, на рівні описової ідеально-типологічної моделі.

Свого часу деякі характеристики ліберально-демократичної, авторитарної та соціалістичної моделі конфліктності було надано Клаусом фон Бейме, а тоталітарної (точніше, моністичної моделі радянського зразка) – Павлом Канделем.

Перехідні суспільства являють собою специфічний об'єкт конфліктологічного аналізу. Досвід багатьох країн, що здійснюють перехід від авторитарно/тоталітарного минулого до демократії, демонструє наявність в них високого рівню політичної конфліктності. Не випадково, дослідники сучасних демократичних транзитів (А. Пшеворський, Д. Растоу, Ф. Шміттер, В. Гельман та ін.) виявляють пильну увагу до цього питання, але обмежують його розгляд процедурним підходом. Зокрема, вони стверджують, що саме характер елітних розколів та обраних елітами стратегій конфліктної поведінки зумовлюють термін, хід і результати руху певної країни до демократії.

Більш докладну картину політичної конфліктності у перехідних суспільствах окреслює російський політолог А. Глухова. Типологію, потенціал і форми вияву соціальних конфліктів у суспільстві, що трансформуються, розглядають Є. Головаха, А. Здравомислов, Є. Степанов.

Проте ані закордонними, ані вітчизняними транзитологами й конфліктологами дотепер не опрацьовано спільну методологію, яка б дозволила розглядати політико-конфліктні процеси в перехідних суспільствах у порівнянні із такими, що відбуваються в умовах сталої демократії або ефективного авторитарного режиму. Таким чином, продовження дослідницьких пошуків у цьому напрямку потребує нового рівня наукового узагальнення і концептуалізації. Адже аналіз транзиту з точки зору конфліктологічної парадигми дозволяє, на нашу думку, значно поглибити якість його наукової експертизи і середньострокового прогнозу. Спостереження за конфліктними процесами в політичній сфері того чи іншого перехідного суспільства може сприяти виявленню найбільш загрозливих тенденцій щодо перспектив його демократичного розвитку і виробленню певних засобів їх пом'якшення або уникнення.

З огляду на це головною метою статті є спроба опрацювання певної стратегії наукового аналізу характерних рис конфліктності в політичних системах різного типу, а також з'ясування специфіки

українського транзиту з точки зору конфліктної парадигми.

Застосування конфліктологічного підходу щодо дослідження внутрішньополітичного процесу в конкретній країні, на нашу думку, вимагає таких кроків:

– вироблення на базі системно-функціональних параметрів загального алгоритму аналізу проявів політичної конфліктності у суспільствах того чи іншого типу;

– виокремлення характерних рис політичної конфліктності, притаманних певній ідеально-типовій моделі політичної системи;

– порівняння реального конфліктного процесу в досліджуваній країні з означеними моделями.

Варто підкреслити, що визначення параметрів оцінки конфліктного процесу в кожному конкретному випадку буде залежати від сутності наукової проблеми, що потребує розв'язання. У межах нашого дослідницького інтересу алгоритм аналізу конфліктності у будь-якому суспільстві можна подати принаймні у такому вигляді:

1) ступінь усталеності політичної системи щодо макро-соціальних конфліктів (типу революцій, громадянських війн тощо);

2) ступінь політизації соціальних конфліктів мезо- та мікро-рівня;

3) рівень деструктивності політичних і соціальних конфліктів загалом;

4) ступінь інституціоналізації та правового регулювання конфліктів;

5) найбільш розповсюджені типи і форми політичних конфліктів і зони накопичення кризового потенціалу;

6) стратегії політичних суб'єктів як сторін конфлікту і/або відповідальних за його врегулювання.

Скориставшись деякими напрацюваннями попередників, а також зазначеним алгоритмом аналізу конфліктності, спробуємо надати конфліктологічну характеристику політичним процесам у перехідних суспільствах і, зокрема, в Україні.

Перехідне суспільство у даному контексті теж розглядається як умовна аналітична модель. Спільними рисами таких суспільств є намагання зміни політичного режиму і притаманних йому інституціональних основ, “подвійна невизначеність” тощо. Вихідні фактори-детермінанти, що пов'язані з авторитарним/тоталітарним минулим перехідних суспільств, зумовлюють глибокий вертикальний розкол суспільства і, відповідно, стійкий латентний конфлікт між правлячими елітами і більшістю населення. В окремих випадках, завдяки збігу обставин і діяльності опозиційних еліт, які іні-

ціують масові протести, цей конфлікт може загострюватися аж до кризи режиму і набувати вигляду відкритого макроконфлікту (типу “кольорових революцій”). Стрибокподібний характер розвитку, в якому почергово змінюються етапи пасивності та гіперактивності масової участі у політиці, в деякій мірі споріднює перехідну модель конфліктності з моністичною, але, як зазначає П. Кандель, в суспільстві останнього типу макроконфлікти і кризи взагалі є майже єдиним механізмом саморегуляції та модифікації політичної системи¹.

У перехідних суспільствах головна лінія конфліктної напруги все ж таки розташована на вищому горизонтальному рівні внутрішньо- і міжелітних відносин. Саме таке переважання елітарної конфліктності, згідно з К. фон Бейме, є характерною ознакою авторитарно-консервативної моделі². В Україні елітарна конфліктність ґрунтується на клановій та міжрегіональній основі. Зрозуміло, що оскільки життєві інтереси опонентів зазвичай містяться не у політико-ідеологічній, а у фінансово-промисловій чи енергетичній сферах, справжня конфліктна взаємодія відбувається у тіньовій формі. В таких умовах масова свідомість опиняється у дезорієнтованому стані, в якому важко зрозуміти логіку дій політичних гравців, що миттєво змінюють свій демонстративний статус “ворогів” на протилежний, постійно порушують попередні домовленості, переходять із стану опозиції до державних структур тощо. Завдяки цьому більшість видимих елітарних конфліктів можна віднести до типу неправильно приписаних.

Ціннісно-культурний вимір реально наявних у суспільстві розбіжностей еліти старанно презентують назовні. Міфологізовані уявлення про минуле, проблеми геополітичної орієнтації країни і вибору шляхів її розвитку використовуються всіма політичними силами для так званої конфліктної мобілізації електорату. Внаслідок цього відбувається постійна політизація громадської думки, а кожні загальнонаціональні вибори у масовій свідомості постають як черговий “останній бій”. Конфліктний потенціал виявляється розпорощеним і свідомо (або підсвідомо) переводиться на мезо- і мікрорівень соціальної взаємодії. І якщо до останнього часу конфлікти усіх рівнів не відзначалися відвертою деструктивністю, то марні витрати суспільної енергії та небезпечність її раптового ви-

¹ Кандель П. Е. Социальный конфликт в монистической системе (Опыт теоретического анализа) // Рабочий класс и современный мир. – 1990. – №6. – С. 84.

² Beume, K. von. Die politischen Theorien der Gegenwart. Piper varlag, Munchen, 1980. – S. 213-216.

буху додають політичному процесові непередбачуваності, гальмують рух у демократичному напрямку.

Сам факт розпорошення конфліктного потенціалу по різних шарах соціальної організації можна вважати позитивним для суспільства явищем. У класиків конфліктологічної теорії Г. Зіммеля, Р. Дарендорфа, Л. Козера присутня думка про те, що часті й відносно мляві конфлікти на середньому рівні суспільних відносин сприяють їхньому нормативному регулюванню і підвищенню адаптивності системи в цілому. Проте характер і, головне, результати конфліктної горизонтальної взаємодії у перехідних і ліберально-демократичних суспільствах суттєво відрізняються. В останньому розвинуті механізми та інститути соціального представництва (дієві партії, структури громадянського суспільства тощо) беруть на себе завдання оперативного вирішування конфліктів у локальних місцях їх виникнення, тому вони здебільшого не потребують безпосереднього втручання державної влади.

Перехідні суспільства, навпаки, відзначаються не тільки високим ступенем політизації соціальних конфліктів, але й їх слабкою інституціоналізацією. Як стверджує А. Глухова, у зазначеному контексті зміст поняття “інституціоналізація” має декілька рівнів – соціетальний, суто інституціональний, політико-груповий та інші³. Стосовно політичного конфлікту інституціоналізація не означає лише наявність формальних правил і норм щодо регулювання і вирішення політичних суперечностей. Важливим є також закріплення в менталітеті образу конфлікту як звичайного, а не патологічного феномену, визнання за опонентами права на відмінність, укорінення демократичних практик регулювання конфліктів, наявність або формування дієздатної системи інститутів і каналів для публічної презентації, обговорювання, легітимного оцінювання і полагодження політичних розбіжностей.

Відомо, що влада у моністичних системах передусім намагається замовчувати або придушувати соціальні та політичні конфлікти. У ліберальній суспільній моделі найбільш розповсюдженими стратегіями сторін конфлікту є судовий позов і взаємоприйнятна угода, і політичні конфлікти не є винятком. Ситуація перехідної доби не сприяє широкому застосуванню означених стратегій і внаслідок недосконалості судової системи відповідних держав, і за відсутністю звички гласного й відкритого обстоювання своїх інтересів у судовому або переговорному процесі.

³ Глухова А. В. Политические конфликты: основания, типология, динамика (теоретико-методологический анализ). – М., 2000. – С. 206.

Слід враховувати і вже згаданий факт тісного сплетіння економічних і політичних інтересів у більшості суб’єктів українського правлячого класу, що утруднює використання формалізованих раціональних підходів щодо розв’язання конфліктів у даному середовищі. У підсумку маємо справу з особливостями “української моделі” запобігання конфліктів посттоталітарного розвитку, яка визначається “прагненням влади втримати соціальну рівновагу через мінімізацію соціальних змін та збереження колишніх структур і механізмів соціального управління...”, а результатом її є, “з одного боку, відсутність широкомасштабних конфліктів, що мають насильницькі форми, а з іншого – вгасання економіки й соціально-політичної активності”⁴.

Своєрідна картина постає під час аналізу найбільш розповсюджених в Україні типів політичних конфліктів. Поряд з численними і вже згаданими неправильно приписаними конфліктами, що виникають внаслідок маніпуляцій владних суб’єктів із масовою свідомістю, відзначимо й так звані конфлікти помилкової ідентифікації. Вони обумовлені відсутністю усталеної соціально-класової структури, а також неадекватністю партійної системи країни реальним, хоча й недостатньо усвідомленим інтересам суспільних груп. Соціологічні дослідження яскраво свідчать про те, що мотивація електорального вибору в Україні здебільшого пов’язана не з партійними перевагами, а з симпатіями до окремих лідерів. А це, у свою чергу, підсилює гостроту міжособистісних конфліктів всередині еліти і надає боротьбі провідних партій за голоси виборців самодостатнього характеру.

Але найбільш поширеним і небезпечним типом політичних конфліктів в Україні є державно-правові, тобто такі, що безпосередньо стосуються питань завоювання, здійснювання, перерозподілу і юридичної легітимації влади, зміни форми правління й політичного режиму. Саме в ході таких конфліктів вибудовується система формальних правил “політичної гри”, а якщо вони повсякчасно порушуються і не набувають певної усталеності, політичний процес стає некерованим. Зрозуміло і те, що через такі конфлікти політична система може дістати оновлення. Завдяки ним відбувається більш-менш помітна ротація панівної верхівки, корегується політичний курс країни. Тобто, мова йде про хиткий баланс між старими й новими інститутами влади і принципами їх функціонування.

⁴ Головаха Є, Паніна Н. Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до “помаранчевої революції” // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – №3. – С.39.

Взагалі специфіка перехідних суспільств не в останню чергу пов'язана із запеклою політичною боротьбою навколо інститутів влади. Тому, як наголошує А. Пшеворський, конфлікти з цього приводу в зазначений період - не виняток, а закономірність. Проте "зміни коштують дорого"⁵. Небажання або невміння правлячої еліти приборкати деструктивну енергію таких конфліктів призводить до парламентських, урядових і конституційних криз. Коли ж вони збігаються у часі або набувають перманентного характеру, виникають умови щодо кризи політичного режиму. Таку амплітуду як раз і має внутрішньополітичний процес у пострадянській Україні.

"Помаранчова революція" як інституціональна криза (Є. Головаха, Н. Паніна) або криза попереднього політичного режиму, не призвела до встановлення правового ладу і, навіть навпаки, загострила питання про правове переоформлення інституційного дизайну. Боротьба навколо повноважень, яка точиться під виглядом зміни Конституції та форми правління, насправді ще більш розхитує й легальне, й легітимне підґрунтя влади, поглиблює прірву між нею й народом.

Якщо додержуватися чітких наукових дефініцій, то події осені 2004 р. не можна визнати революцією в істинному сенсі. Адже "революція, – як відзначає Ш. Айзенштадт, – це ситуація, в якій усі зміщення і зміни, що відбуваються, як правило, насильницьким шляхом, ведуть до радикальної трансформації самих правил політичної гри, символів і основ легітимності, та поєднуються з новим баченням політичного і соціального порядку"⁶.

Таким чином, можна констатувати, що політико-конфліктні процеси в Україні і до, і після 2004 р. здебільшого відповідають авторитарно-консервативній моделі з такими її рисами, як перевага елітарної конфліктності понад усіма іншими різновидами і прагнення впливових суб'єктів до збереження "статус-кво" на своїх умовах. Тож не випадково усі головні зони конфліктної напруги, на які звертали увагу вітчизняні дослідники ще у 1990-х роках, (а саме, конституційний та виборчий процеси, приватизація, геополітичні орієнтації країни, політичні відносини на рівні "центр-регіони") дотепер залишаються незмінними.

Відмінність періоду, що збігається з електоральним циклом

⁵ Пшеворський А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке. – М., 2000. – С.129.

⁶ Айзенштадт Ш. Н. Конструктивные элементы великих революций: культура, социальная структура, история и человеческая деятельность //THESIS. – Весна 1993. – Т.1. – Вып. 2. – С. 193

2004-2007 років, спостерігається хіба що у підвищенні рівня конфліктної напруги всередині еліт. Задеклароване “помаранчевою” командою завдання відділення бізнесу від влади не було здійснено, а вплив фінансово-промислових груп (ФПГ) на прийняття політичних рішень став ще більш очевидним. За часів Л. Кучми, як відомо, було досягнуто певну рівновагу в бізнес-середовищі, впливові суб’єкти якого були змушені сприйняти деякі спільні правила взаємодії з головним політичним гравцем – Президентом. Правда, це спричинило виникнення застійних явищ у процесі демократичних реформ і дало підстави говорити про “застряглий український транзит”, а політичний режим найменувати новим авторитаризмом чи навіть неототалітаризмом (В. Полохало).

Сьогодні країна повернулася до ситуації, яку Ф. Шміттер позначає як “війну всіх проти всіх” і яка була характерна для початкового періоду розбудови держави. Сподівання на стратегії конфліктної поведінки елітних груп, що сприяють сценарію “гри за правилами”, які висловлювали деякі вітчизняні й російські дослідники, зокрема, В. Гельман⁷, на нашу думку, поки не мають достатнього підтвердження. Адже політичні конфлікти, які у спотвореному вигляді виносяться на суд громадськості, є лише засобом тактичних маніпуляцій з її свідомістю і не мають прямого стосунку до реальних інтересів опонентів. Тому їх справжній предмет не може бути підставою для ділових перемовин з метою врегулювання і, відтак, конструктивним засобом опрацювання нових загально прийнятих формальних правил політичної взаємодії.

Чи може змінитися характер конфліктного і, загалом, політичного процесу в Україні? На близьку перспективу мають підстави і прогнози щодо нового етапу “масового вибуху”, і такі, що прирікають українську владу на остаточну втрату економічної ефективності й політичної дієздатності, а державу – незалежності.

У майбутньому ймовірна поява у політичному просторі таких соціальних суб’єктів, які забажають приборкати “безформний плюралізм” заради реалізації своїх корпоративних інтересів. Вони можуть, наприклад, з’явитися в результаті перерозподілу економічного і, водночас, політичного капіталу поміж могутніми ФПГ за умов вступу України до СОТ. Якщо ж у ролі домінуючого суб’єкта постане харизматичний лідер або окремих інститутів влади (як у сучасній Росії), на нього припаде нелегкий вибір між проведнням справжніх ринкових й демократичних реформ, з одно-

⁷ Гельман В. Я. Из огня да в полямя? Динамика постсоветских режимов в сравнительной перспективе // Политические исследования. – 2007. – №2. – С.95, 99.

го боку, і, з іншого, консервативною стабілізацією економічної та політичної ситуації за їх рахунок. Зрозуміло, що в обох випадках це покладе край стану українського “застряглою транзиту”. Проте, куди насправді буде спрямований вектор суспільного руху, заздалегідь сказати важко.

Література:

1. Айзенштадт Ш. Н. Конструктивные элементы великих революций: культура, социальная структура, история и человеческая деятельность // THESIS. – Весна 1993. – Т.1. – Вып. 2. – С. 190- 212.
2. Гельман В. Из огня да в полымя? Динамика постсоветских режимов в сравнительной перспективе // Политические исследования. – 2007. – №2. – С. 81-108.
3. Глухова А. В. Политические конфликты: основания, типология, динамика. М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 280 с.
4. Головаха Є., Паніна Н. Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до “помаранчевої революції” // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – №3. – С.32-51.
5. Кандель П. Е. Социальный конфликт в монистической системе (Опыт теоретического анализа) // Рабочий класс и современный мир. – 1990. – №6. – С. 77-87.
6. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке. Пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2000. – 320 с.
7. Weyme, K. von. Die politischen Theorien der Gegenwart. Piper varlag, Munchen, 1980. – 213-216 s.